

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΥΘΗΡΑΪΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Η' Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο

Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Τόμος ΙΙΑ

Κοινωνία – Θεσμοί (Μέρος Α')

Ζάκυνθος Zante | Ιθάκη Ithaca | Κέρκυρα Corfu | Κεφαλονιά Cephalonia
Κύθηρα Kythera | Λευκάδα Lefkas | Παξοί Paxos

Κύθηρα 2009

© Copyright: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών • Αθήνα 2009
Θεμιστοκλέους 5, Αθήνα. Τ.Κ.: 106 77
Τηλ.: 210 3832806

ΤΟΜΟΣ ΙΙ Α

ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΘΕΣΜΟΙ (ΜΕΡΟΣ Α')

Ζήσιμος Χ. Συνοδινός*

Οικονομία και στρατηγικές του τραπεζικού κεφαλαίου στα Ιόνια Νησιά Η δραστηριότητα της Εθνικής Τράπεζας στα Κύθηρα τα πρώτα σαράντα χρόνια του 20ού αιώνα

Εισαγωγή

Από τα μέσα του 19ου αιώνα ο χώρος των Επτανήσων αποτέλεσε πεδίο έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των μεγαλύτερων τότε τραπεζών, της Εθνικής και της Ιονικής, λόγω της εκχρηματισμένης οικονομίας των νησιών, που οφειλόταν κυρίως στις εξαγωγές, στα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ανατολής και της Δύσης, των εμπορευματικών προϊόντων τους, της σταφίδας, του λαδιού και του κρασιού, και στη συγκέντρωση κεφαλαίων από τη ναυτιλία¹. Λίγο αργότερα,

* Ο Ζήσιμος Χ. Συνοδινός είναι Ιστορικός-Αρχειονόμος, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος.

1. Για το θέμα βλέπε στις πιο πρόσφατες μελέτες, Ευάγγελος Πρόντζας, «Τραπεζική δικαιοταξία και κεφαλαιούχοι στο Ιόνιο Κράτος (1833-1864)», στο Κέντρο Μελετών Ιονίου, *Το Ιόνιο Κράτος, 1815-1864*, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου (Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1998), επιμ. Παναγιώτα Μοσχονά, Αθήνα 1997, σσ. 391-422. Philip L. Cottrell, «Founding a Multinational Financial Enterprise: Ionian Bank, 1833-1849», στο Kostas P. Kostis (ed.), *The Creators and the Creation of Banking Enterprises in Europe from the 18th to the 20th Century*, Alpha Bank Historical Archives, Αθήνα 2002, σσ. 57-128. Επίσης Θ.[ανάσης] Κ.[αλαφάτης] - Ζ.[ήσιμος] Σ.[υνοδινός], «Η παρουσία της Εθνικής Τράπεζας στα Επτάνησα 1860-1914», στην έκδοση του Ιστορικού Αρχείου της Ε.Τ.Ε. *Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης 1855-1914. Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1911-1914*, Αθήνα 2000, σσ. 47-57 και Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, «Η

με τη συγκυριακή ακμή της αμπελουργίας, την ποσοτική αύξηση του εξαγωγικού εμπορίου των Ιόνιων νησιών και την περαιτέρω ανάπτυξη των οικονομιών τους², θα εκδηλωθεί επίσης ενδιαφέρον από διάφορους κύκλους κεφαλαιούχων-τραπεζιτών της ομογένειας. Κανείς όμως δεν θα μπορέσει τότε να πλήξει την κυρίαρχη θέση της Ιονικής στην περιοχή, η οποία, εξοπλισμένη από την εποχή της Αγγλοκρατίας με το εκδοτικό προνόμιο, είχε συστήσει υποκαταστήματα στα τρία μεγαλύτερα προσοδοφόρα νησιά, κέντρα εξαγωγικού και διαμετακομιστικού εμπορίου, αναπτύσσοντας επιτυχώς την εμπορική και αγροτική πίστη, παρεμβαίνοντας δυναμικά στα αναπτυγμένα δίκτυα των εμπόρων-τοκιστών, μειώνοντας το κόστος του χρήματος και διαμορφώνοντας τα επιτόκια σε λογικό όριο.

Φυσικά το ενδιαφέρον και οι βλέψεις των τραπεζών εστιάζονταν στην εκμετάλλευση των αγορών των τριών ή τεσσάρων μεγαλύτερων νησιών, όπου η αξιολογή γεωργική παραγωγή και η συνακόλουθη εμπορική τους κίνηση μπορούσε να δικαιολογήσει ανάλογες επενδύσεις του τραπεζικού κεφαλαίου. Ούτε λόγος όμως να γίνεται για τις μικρές, ασήμαντες σχεδόν, αγορές των μικρότερων ή άγονων νησιών, όπως της Ιθάκης, των Παξών και των Κυθήρων. Εδώ συνέχισαν να υφίστανται οι γνωστές παραδοσιακές σχέσεις δανεισμού και υπαγωγής-εξάρτησης του αγροτικού πληθυσμού στους εύπορους κτηματίες και εμπόρους τοκιστές.

«Μετά την Ένωσιν... τα δε εισοδήματα των κατοίκων της νήσου –γράφει ένας Κυθήριος μελετητής– ήσαν πάντοτε περιορισμένα, ώστε δεν ηδύναντο οι κάτοικοι να ανταποκρίνονται εις τας δαπάνας ταύτας και ως εκ τούτου οι πλείστοι τούτων ηναγκάζοντο να συνάπτουν δάνεια παρά των τοπικών χρηματιστών με βαρείς σχετικώς τόκους. Υποκαταστήματα Τραπεζών δεν ελειτουργούν ακόμη εις την νήσον. Η τοιαύτη επιβάρυνσις επέφερεν οικονομικήν δυσπραγίαν...»³

ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και το πιστωτικό σύστημα. Ο ανταγωνισμός των τραπεζών Εθνικής και Ιονικής τον 19ο αιώνα», Ακαδημία Αθηνών - Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004*, Επιστημονικό Συνέδριο. Πρακτικά, Α' τόμος, «Ιστορία», Αθήνα 2005, σσ. 559-578.

2. Υπολογίζονται συνήθως τα τρία μεγαλύτερα νησιά, Κέρκυρα, Κεφαλλονιά και Ζάκυνθος, που αποτελούν το κρίσιμο μέγεθος, δευτερευόντως η Λευκάδα και ελάχιστα τα υπόλοιπα μικρά.
3. Ιωάννης Π. Κασσιμάτης, *Από την παλαιά και σύγχρονη Κυθηραϊκή ζωή. Θρύλοι, παραδόσεις και χρονικά του Κυθηραϊκού λαού*, Αθήνα 1957, σ. 188.

Στις αρχές όμως του 20ού αιώνα, με την ανακίνηση του ζητήματος λειτουργίας τραπεζών στα Επτάνησα, η Εθνική Τράπεζα θα καταφέρει, μετά από πολύχρονες επίμονες προσπάθειες, να εδραιώσει την παρουσία της στην περιοχή, ιδρύοντας υποκαταστήματα στις πρωτεύουσες των επτά νησιών και θέτοντας σταδιακά την Ιονική στο περιθώριο.

Τον Μεσοπόλεμο, όταν το ελληνικό τραπεζικό σύστημα μετεξελίσσεται, θα αναπτυχθούν στην επτανησιακή αγορά και άλλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, κυρίως για να επωφεληθούν από τη συγκυρία, τη συσώρευση αδρανών μεταναστευτικών κεφαλαίων και ξένου συναλλάγματος, χωρίς όμως τα περισσότερα να διαθέσουν ικανούς πόρους για να ενισχύσουν τον παραγωγικό αγροτικό τομέα.

Θα επιχειρήσουμε παρακάτω να παρουσιάσουμε την τραπεζική διείσδυση στα Κύθηρα και τις επιδράσεις της στην τοπική οικονομία από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, εστιάζοντας κυρίως στη δράση της Εθνικής Τράπεζας μέσα από πρωτογενή στοιχεία που απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο της, το σημαντικότερο οικονομικό αρχείο στην Ελλάδα, που τεκμηριώνει όλη τη μακρόχρονη ιστορία του πρώτου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας από την ίδρυσή του, το 1841, μέχρι σήμερα. Ως επί το πλείστον, το κρίσιμο υλικό είναι συγκεντρωμένο στους ετήσιους απολογισμούς της Τράπεζας και στις επίσημες εκθέσεις των επιθεωρητών του τοπικού υποκαταστήματος Κυθήρων της περιόδου 1905-1939⁴.

Οι τακτικοί διαχειριστικοί έλεγχοι των περιφερειακών μονάδων της Ε.Τ.Ε. από έμπειρα στελέχη του Τμήματος Επιθεώρησης έχουν αφήσει πλούσιο υλικό με πολύτιμα στοιχεία για την οικονομία και την κοινωνία της ελληνικής επαρχίας του 19ου και 20ού αιώνα, αφού οι επιθεωρητές της Τράπεζας δεν περιορίζονταν μόνο στην τυπική παράθεση των οικονομικών αποτελεσμάτων του κάθε υποκαταστήματος, αλλά κατέγραφαν την «σύνθεσιν των οικονομικών δυνάμεων της περιφερείας» και τη γενικότερη «πλουτολογική κατάσταση» του τόπου δικαιοδοσίας τους⁵.

4. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ι.Α./Ε.Τ.Ε.), Α1Σ4Υ1, *Απολογισμοί Ε.Τ.Ε.* (στα ελληνικά) και Α1Σ29Υ2, *Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων*.

5. Από το 1911 και εξής μάλιστα, την εποχή της Διοίκησης του Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη, ξεκινάει μια ενδελεχής αποτίμηση της γεωργικής παραγωγής της χώρας, με πληροφορίες που συγκεντρώνει το Τμήμα Επιθεώρησης από εκθέσεις των επιθεωρητών και των διευθυντών των μονάδων, πριν ακόμη θεσπίσει το κράτος τις επίσημες γεωργικές απογραφές. Πρβλ. την

Παραγωγική δραστηριότητα και κοινωνικοοικονομική δομή στα Κύθηρα

Μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η γεωργία συνεχίζει να αποτελεί τον βασικότερο τομέα της επτανησιακής οικονομίας, με την ανάπτυξη της οποίας είναι συνδεδεμένη η εμπορική δραστηριότητα τόσο στο εσωτερικό του κάθε νησιού ή μεταξύ των νησιών, όσο και με την πλησιέστερη ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και με τα μεγάλα οικονομικά κέντρα του εξωτερικού.

Τα Κύθηρα, ορεινό και σχετικά αραιοκατοικημένο νησί με πολλές κοιλάδες, περιορισμένο και κατακερματισμένο καλλιεργήσιμο χώρο, δεν παρήγαν αξιόλογη ποσότητα από τα ευγενή εξαγώγιμα προϊόντα, τη σταφίδα και το κρασί, των οποίων η αυξημένη εξωτερική ζήτηση έδινε τον ιδιαίτερο τόνο ανάπτυξης στα μεγαλύτερα νησιά. Με χαμηλή στρεμματική απόδοση και μικρή παραγωγή αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων (λαδιού, κρασιού, δημητριακών, οπωροκηπευτικών, μελιού, οσπρίων, καρπών, αιγοπροβάτων, τυριού κ.ά.), χωρίς ναυτιλία, κάπως απομονωμένα, τοποθετημένα γεωγραφικά στο περιθώριο του ιόνιου νησιωτικού χώρου, ήταν μακριά από τους καθιερωμένους θαλάσσιους δρόμους και τα βασικά κέντρα εμπορίας του Ιονίου· χωρίς μάλιστα αξιόλογο λιμένα ήταν δυσπρόσιτα όχι μόνο για τα μεγάλα ευρωπαϊκά εμπορικά πλοία αλλά σχεδόν και για τα εγχώρια ιστιοφόρα και ατμόπλοια.

Έως τα τέλη σχεδόν του 19ου αιώνα η συνολική γεωργική παραγωγή, συνδυασμένη με την εποχική εργασία των κατοίκων εκτός του νησιού, κυμαινόταν στο όριο της επιβίωσης-αυτάρκειας, ενώ η μικρή εμπορική κίνηση σχετιζόταν με την εισαγωγή ή τη διάθεση ειδών πρώτης ανάγκης και ιματισμού καθώς και με την εξαγωγή κυρίως του πλεονάσματος του λαδιού, του μελιού, ορισμένων καρπών (αμυγδάλων, σύκων), και λίγων χιλιάδων μικρών ή μεγάλων ζώων⁶.

Εγκύκλιο Διοικήσεως 96/3.12.1911, στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ5Υ1Β42, *Συλλογή Εγκυκλίων της Ε.Τ.Ε. προς πάντα τα Υποκαταστήματα έτους 1911*. Επίσης βλ. Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, «Η συμβολή του Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη στην αναδιοργάνωση και ισχυροποίηση της Εθνικής Τράπεζας», στο Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λευκάδας - Πανεπιστήμιο Πειραιώς, *Η ζωή και το έργο του Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη, υποδιοικήτή και διοικήτή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1895-1914*, Λευκάδα, 12-15 Οκτωβρίου 2000, Διεπιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα 2007, σσ. 59-73.

6. Για τα παραγόμενα στο νησί προϊόντα βλ. Ειρήνη Χορταρέα, «Προϊόντα και διατροφικές συνήθειες των Κυθρηρίων», στο Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθέρων, *Α' Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών*, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000, *Κύθηρα: Μύθος και πραγματικότητα*, τόμ. Γ', *Κοινωνία-Οικονομία*. Γεν. επιμέλεια Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, επιμελητές τόμου Γεώργιος Λεοντσίνης-Νίκος Γλυτσός, Κύθηρα 2003, σσ. 495-509.

Όμως αυτήν ακριβώς την εποχή η εξάντληση των περιθωρίων επέκτασης του καλλιεργημένου χώρου, η έλλειψη καινοτομιών στις παραγωγικές μεθόδους, η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, η αύξηση του πληθυσμού και η μεγάλη υπερπόντια έξοδος οδήγησαν, συνδυαστικά ή μεμονωμένα, σε κάθετη πτώση όλη την πρωτογενή παραγωγική δραστηριότητα του νησιού. Τον 20ό αιώνα το μόνο προϊόν που σχετικά αφθονούσε ήταν το καλής ποιότητας λάδι (γύρω στις 350.000-400.000 οκάδες ετήσια παραγωγή κατά μέσον όρο), το πλεόνασμα του οποίου (το 1/3 της παραγωγής) προωθούνταν στην αγορά του Πειραιά⁷. Μάλιστα η κίνηση του λαδιού αντιπροσώπευε περίπου το 40% της εκχρηματιζόμενης τοπικής αγροτικής παραγωγής.

Υποτυπώδης χαρακτηρίζεται η ναυτιλία (4-5 ιστιοφόρα 200 τόνων συνολικά το Μεσοπόλεμο) και η βιοτεχνική-βιομηχανική υποδομή του νησιού, που μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο περιλάμβανε μερικές δεκάδες ελαιοτριβεία, ληγούς και αλευρόμυλους, δύο σαπωνοποιεία, δύο βυρσοδεψεία και κεραμοποιείο.

Ως προς την επιβίωση των κατοίκων ο παραγόμενος *σμιγός* ή *σμιγάδι* (αναμιγμένο ένα μέρος σιτάρι με δύο μέρη κριθάρι) και τα υπόλοιπα δημητριακά δεν επαρκούσαν πλέον για τη διατροφή. Έτσι κάθε χρόνο γινόταν εισαγωγή αλεύρων περί τις 450.000 οκάδες. Εισάγονταν ακόμη αποικιακά, όσπρια, ρύζι, υφάσματα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης, διατροφής και ιματισμού.

Το 1930 ο διακεκριμένος λόγιος, εκδότης της *Κυθηραϊκής Επιθεωρήσεως* και γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Κυθήρων, Σπύρος Στάθης επισήμαινε χαρακτηριστικά στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* ότι «η νήσος κατήντησε να μη είναι αυτάρκης εις ουδέν γεωργικόν προϊόν, πλην του ελαίου και του αμυγδαλού, μετά δυσκολίας δε και του οίνου...»⁸.

7. Φυσικά αυτή η ποσότητα ήταν ασήμαντη συγκριτικά με εκείνη των τεσσάρων μεγάλων νησιών. Γύρω στο 1920 οι επιθεωρητές της Ε.Τ.Ε. καταγράφουν ετήσια κατά μέσον όρο παραγωγή λαδιού, σε οκάδες, Κέρκυρα: 15.450.000, Ζάκυνθος: 2.250.000, Κεφαλονιά: 1.200.000, Λευκάδα: 1.040.000. Σημειώτεον ότι στην ελαιοπαραγωγή, που είναι από τις πιο ευπαθείς καλλιέργειες της μεσογειακής οικονομίας, παρατηρούμε μεγάλες αυξομειώσεις κατ' έτος: η αναμενόμενη καλή σοδειά σύντομα μπορούσε να αποδειχθεί πολύ φτωχή. Το ίδιο ασταθείς ήταν και οι τιμές του λαδιού. Στη μείωση του κινδύνου από την πτώση των τιμών οφειλόταν, εκτός των άλλων, και η ίδρυση στα Επτάνησα αξιόλογων σαπωνοποιείων.

8. Βλ. Σπ. Στάθης, «Κύθηρα». Λήμμα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* Παύλου Δρανδάκη, τόμ. ΙΕ', σ. 340.

Στον Πίνακα 1 καταγράφεται η γεωργική παραγωγή του νησιού την περίοδο 1911 έως 1934, σύμφωνα με στοιχεία που συγκεντρώσαμε από τις εκθέσεις των επιθεωρητών και των διευθυντών του τοπικού υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας, εκτός του έτους 1929 που προέρχονται από τον Σπ. Στάθη.

Πίνακας 1
Γεωργική παραγωγή των Κυθήρων, 1911-1934 (οκάδες)

ΠΡΟΪΟΝΤΑ	1911	1912	1919	1921	1923	1929	1932	1933	1934
Λάδι	735.000	70.000	33.000	500.000	150.000	300.000	600.000	275.000	500.000
Σμιγός	1.100.000	650.000	225.000	1.422.000	100.000	400.000	240.000	260.000	250.000
Κρασί	1.400.000	680.000	80.000		30.000	200.000			
Σταφύλια						110.000	160.000	180.000	150.000
Αμύγδαλα			15.000	80.000	5.000	25.000	70.000	10.000	90.000
Σύκα			3.000	100.000	15.000				
Γεώμηλα			20.000		100.000				
Σιτάρι		8.000	22.000		20.000				
Κριθάρι		15.000							
Βρόμη		15.000							
Όσπρια			40.000						

Πηγές: Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2, φάκ. 59, 66, 110, Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων, υποκατάστημα Κυθήρων, των ετών 1921, 1923, 1935. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ15, φάκ. 5, 8, 10, 12, Στατιστική των εν Ελλάδι γεωργικών προϊόντων, των ετών 1911, 1912, 1920. Σπ. Στάθης, «Κύθηρα», λήμμα στη Μ.Ε.Ε. Π. Δρανδάκη, τόμ. ΙΕ', σ. 340 (γεωργική παραγωγή 1929).

Επίσης οι προσωρινές μετακινήσεις για εξεύρεση εποχικής εργασίας των κατοίκων στις πλησιέστερες ακτές της Πελοποννήσου, την Κρήτη ή στα παράλια της Μικράς Ασίας ήταν συνηθισμένο φαινόμενο από τη βενετική περίοδο. Το ίδιο και η μαζική αποδημία, η μετανάστευση, που σημάδεψε καθοριστικά τη γενικότερη εξέλιξη των Κυθήρων τους δύο τελευταίους αιώνες, ίσως περισσότερο από τα υπόλοιπα Επτάνησα⁹. Είναι γνωστές οι πάλοι ποτέ ακμάζουσες παροικίες των Τσιριγωτών στη Σμύρνη και στην Αίγυπτο, όπως και εκείνες

9. Σημειωτέον ότι στις αρχές του 20ού αι. οι Τσιριγώτες μετανάστες έφθασαν τον συνολικό μόνιμο πληθυσμό του νησιού και λίγο αργότερα τον ξεπέρασαν θεαματικά. Βλ. Ευτυχία Κοσμάτου, «Πληθυσμιακά μεγέθη και γεωγραφική κινητικότητα στα Επτάνησα (18ος-19ος αιώνας)», στο Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Ζ' Πανόριο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τόμ. Β', δεύτερο τμήμα, Αθήνα 2004, σ. 365.

που συνεχίζουν την παράδοση τις Η.Π.Α. και την Αυστραλία, ενώ από τα τέλη του 19ου αι. αρκετοί Κυθήριοι είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα και τον Πειραιά¹⁰.

Και ενώ μετά το 1922 στα άλλα νησιά σημειώνεται μια πληθυσμιακή ανάκαμψη μέχρι τον Πόλεμο, τα Κύθηρα, παρά την ενίσχυσή τους με παλιννοστούντες και μικρασιάτες πρόσφυγες, συνέχισαν να έχουν αρνητικούς ρυθμούς. Μάλιστα η πληθυσμιακή εκροή του νησιού διατηρήθηκε έντονη μέχρι τις μέρες μας¹¹. Το 1940 έχει ήδη μειωθεί το μόνιμο στοιχείο κατά 40% περίπου από τις αρχές του αιώνα, για να επέλθει μεταπολεμικά πλήρης δημογραφική κατάρρευση. (Συνολικός πληθυσμός των Κυθήρων με βάση τις επίσημες απογραφές του ελληνικού κράτους, 1896: 12.306 κάτοικοι, 1907: 13.112, 1920: 9.702, 1928: 9.092, 1940: 8.178, 1951: 6.507, ..., 1991: 3.091 κάτοικοι).

Ως προς την κοινωνικοοικονομική του δομή, το νησί χαρακτηρίζεται από την έλλειψη μεγάλων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων, τον κατακερματισμό της ιδιοκτησίας (μικροί αγροτικοί κλήροι) και τα συστήματα ποικίλης καλλιέργειας

10. «Η δυσμενής δυσανάλογος προς τον αριθμόν των Κυθηρίων καλλιεργήσιμος έκτασις της νήσου, αναφέρει ο επιθεωρητής της Ε.Τ.Ε. Αγγελος Πάλλης το 1921, ηνάγκασε τούτους από των αρχαιωτάτων χρόνων, όπως αποδημώσιν εις τας πλησίον χώρας της Πελοποννήσου, της Κρήτης, και αυτής ακόμη της Μικράς Ασίας, ένθα προσέφερον την εργασίαν των κατά τας εποχάς της καλλιεργείας και συγκομιδής των γεωργικών προϊόντων, επιστρέφοντες εις την ιδιαίτεράν των πατρίδα μετά το πέρας των γεωργικών εργασιών μετά μικρού χρηματικού αποθέματος, χρησιμεύοντος προς κάλυψιν του ελλείμματος του δυσμενούς εμπορικού των ισοζυγίου. Η ως ανωτέρω περιοδική κατ' έτος αποδημία των Κυθηρίων μετετράπη εις ισχυρόν ρεύμα μεταναστεύσεως εις Αμερικήν και Αυστραλίαν από του έτους 1900, όπερ παρέσυρε μέχρι σήμερον προς το απέραντον πεδίον εργασίας του Νέου Κόσμου υπέρ τας 10.000 Κυθηρίων και εις Αυστραλίαν περί τας 3.000. Η διά της μεταναστεύσεως εις Αμερικήν και Αυστραλίαν παγιωθείσα νέα φάσις της καταλλήλου χρησιμοποιήσεως των πλεοναζουσών εργατικών χειρών της νήσου μετέβαλε την οικονομολογικήν κατάστασιν αυτής επί τα βελτίω, καθόσον διά των σημαντικών, εν σχέσει προς τον πληθυσμόν, εμβασμάτων εξ Αμερικής και Αυστραλίας το ισοζύγιον των συναλλαγών της νήσου κατέστη λίαν ευμενές, και την οικονομικήν δυσπραγίαν των παλαιωτέρων χρόνων διεδέχθη η οικονομική άνεσις, εκδηλουμένη εις την λίαν καταφανή βελτίωσιν των οικονομικών όρων της ζωής των κατοίκων, ήτις διαπιστούται εκ της καλής διαίτης αυτών και των διατεθειμένων εις καταθέσεις σημαντικών ποσών...», Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ59, Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων, Έκθεση επιθεωρητή Κυθήρων Άγγελου Πάλλη, 28.5.1921. Πρβλ. επίσης Μιχαήλ Κ. Πετρόχειλος, *Ιστορία της νήσου Κυθήρων*, Αθήνα 1940, σσ. 98-99, 114-116.

11. Βλ. Γεώργιος Κ. Παγκάκης, *Τα περίοπτα πολύνησα των Κυθήρων και των Αντικυθήρων. (Ο χώρος-η πληθυσμιακή αποψίλωση-η ρύπανση)*, Τήνος 1994, σσ. 11-13.

της γης για περισσότερη αυτάρκεια. Παρά την επιβίωση ως ένα βαθμό ορισμένων καταναγκασμών του παρελθόντος, όπως το σύστημα των αγροληπτικών συμβάσεων, το οποίο διαμορφώνει ένα μοντέλο σχέσεων εξάρτησης-υπαγωγής των καλλιεργητών στους οικονομικά ισχυρούς κτηματίες¹², το επικλινές, ανώμαλο και πετρώδες έδαφος του νησιού γενικά δεν ευνόησε τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας, ενώ οι νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μετά την Ένωση, οι πληθυσμιακές εξόδους, οι πόροι του μεταναστευτικού συναλλάγματος που εισέρεαν από τις αρχές του 20ού αιώνα, σε συνδυασμό με τις αδήριτες ανάγκες της αυτοκατανάλωσης και τον παραδοσιακό, «αρχέγονο» τρόπο εκμετάλλευσης της γης, συνέτειναν στην ανάπτυξη και επέκταση της μικροϊδιοκτησίας.

«Το έδαφος των νήσων τούτων, γράφει στην έκθεσή του για τα Κύθηρα και Αντικύθηρα, το 1923, ο επιθεωρητής της Εθνικής Τράπεζας Ν. Δρεπανόπουλος, είναι μάλλον πετρώδες και ξηρόν πλην του Κέντρου της νήσου των Κυθήρων όπου τα υπάρχοντα σχετικώς εκτεταμένα οροπέδια και κοιλάδες καλλιεργούνται. Η καλλιεργουμένη αυτή έκταση ανέρχεται εις 35.000 έως 40.000 περίπου στρέμματα, άπαντα ιδιόκτητα κατά τμήματα 3-30 στρεμμάτων... Περιθώρια χέρσων εκτάσεων δεν υπάρχουν διότι χάρις εις την φιλαργίαν των Κυθηρίων εξηρησιμοποιήθη πάσα καλλιεργήσιμος έκταση...»¹³

Επικαλούμαστε ξανά την έγκυρη γνώμη του Σπύρου Στάθη, ο οποίος επισημαίνει στις αρχές της δεκαετίας του 1930:

«Η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων αποτελεί πληθυσμόν μικροαστικόν, έχοντα ιδιοκτησίαν τινά. Διά του εισοδήματος της ιδιοκτησίας ταύτης και διά της προσωπικής του εργασίας, συνισταμένης εις την

12. Για το καθεστώς της γαιοκτησίας, τις αγροληπτικές σχέσεις, την παραγωγή και την οικονομία των Κυθήρων μέχρι την Ένωση παραμένει κλασική η εργασία του καθηγητή Γιώργου Λεοντσίνη *The Island of Kythera: A Social History (1700-1863)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1987, κυρίως σσ. 68- 96, 183-263, όπως και η μελέτη του «Δομή και λειτουργία των αγροληπτικών και άλλων συμβάσεων στα Κύθηρα (1700-1863 περίπου)», στο Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Ζητήματα επτανησιακής κοινωνικής ιστορίας*, Αθήνα 1991, σσ. 183-225.

13. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ66, *Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων*, Έκθεση του επιθεωρητή Κυθήρων Ν. Δρεπανόπουλου, 10.5.1923.

καλλιέργειαν των κτημάτων ή την εξάσκησιν τέχνης τινός ή επαγγέλματος, συντηρείται ο πληθυσμός ούτος κατά το μάλλον ή ήττον ανέτως. Πολλαί οικογένειαι, αντί διά της εργασίας των να συμπληρούν το εκ της ιδιοκτησίας των εισόδημα, δέχονται παρά των μεταναστευσάντων μελών των χρηματικά εκ του εξωτερικού εμβάσματα, με τα οποία συντηρούνται χωρίς να εργάζονται. Μέσοι αστοί δυνάμενοι να ζήσουν ανέτως εκ του εισοδήματος της περιουσίας των υπάρχουν ολίγοι, αποκτήσαντες τας περιουσίας των εις το εξωτερικόν ως επί το πολύ. Μεγαλοαστός ουδείς εν τη νήσω υπάρχει. Ακτήμονες (προλετάριοι), αποζώντες μόνον εκ της εργασίας των δύο των χειρών ή της πνευματικής των τοιαύτης, ολίγοι επίσης υπάρχουν. Εκ των 2.000 οικογενειών της νήσου αι 1.700 περίπου ανήκουν εις μικροαστούς, αι 200 εις μέσους αστούς και αι 100 εις ακτήμονας»¹⁴.

Αλλά οι οικονομικές δυσκολίες, η ένδεια και η εκμετάλλευση των αγροτικών στρωμάτων μπορούν να θεωρηθούν δεδομένες. Στο προλεταριακό στοιχείο άλλωστε εντάσσεται ένα σημαντικό τμήμα των μικροϊδιοκτητών χωρικών, οι οποίοι υπερχρεώνονται στους τοπικούς εμπόρους και τοκιστές για να προστατεύσουν το εισόδημά τους ή να διατηρήσουν το επίπεδο ζωής τους σε περιόδους κακής σοδειάς ή οικονομικής ύφεσης. Αυτοί πρώτοι θα πλαισιώσουν και τα μεταναστευτικά κύματα της εποχής. Γιατί, γενικά, η οικονομική ανάπτυξη του νησιού τον προηγούμενο αιώνα συνδέεται άρρηκτα με τη μεγάλη υπερπόντια έξοδο, τη μετανάστευση στις Η.Π.Α. και την Αυστραλία. Τα εισερχόμενα εμβάσματα, «συντελούντος του λιτοδιαίτου των κατοίκων και του κατ' εξαοχήν αποταμιευτικού αυτών πνεύματος», έφεραν οικονομική ανακούφιση, συνέτειναν στο να εξοφληθούν παλιά χρέη, να αποδεσμευτούν ενυπόθηκες περιουσίες, να αγοραστούν αγροκτήματα από ακτήμονες χωρικούς, να αναβαθμιστεί ο κατοικημένος χώρος, ενώ μέρος της χρηματικής ρευστότητας επενδύθηκε σε κοινωφελή έργα υποδομής: κατασκευή οδικού δικτύου, ανέγερση σχολείων, δημοτικών κτιρίων κ.ά. Επήλθε έτσι βελτίωση στο επίπεδο διαβίωσης ενός μεγάλου μέρους των κατοίκων που, σε συνδυασμό με τις νέες ιδέες που έφεραν οι επαναπατριζόμενοι, συνέβαλε ως έναν βαθμό στον εκσυγχρονισμό της τοπικής κοινωνίας, στη χειραφέτηση του φρονήματος των χωρικών και στην ανάπτυξη κάποιας πνευματικής και πολιτιστικής κίνησης.

14. Βλ. Σπ. Στάθης, «Κύθηρα», ό.π., σ. 341.

Επίσης ο κυρίαρχος πολιτικός και οικονομικός ρόλος της παλαιάς τοπικής αριστοκρατίας έχει εξασθενήσει μπροστά στα νέα ανερχόμενα στοιχεία από την εμπορική τάξη, τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους επιτυχημένους μετανάστες, τους διανοούμενους και τους επιστήμονες. Οι ευεργεσίες προς το νησί και τους νέους τόπους διαμονής τους, οι εκπαιδευτικές, κοινωνικές και λοιπές συλλογικές πρωτοβουλίες (ίδρυση νέων συνδέσμων, αδελφοτήτων και συλλόγων) στην Αθήνα, τον Πειραιά, την Αμερική και την Αυστραλία εξυπηρετούν, εκτός των άλλων, σε μεγάλο βαθμό και τη συγκεκριμένη στρατηγική ανάδειξής τους.

Η οικονομική αυτή ακμή ορισμένων στρωμάτων έφθασε στα όριά της μέσα στην τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Μεταπολεμικά η πληθυσμιακή αφαίμαξη συνεχίστηκε με ένταση και η ντόπια παραγωγική δραστηριότητα καθελώθηκε σε ασήμαντα επίπεδα. Το 1949 ο επιθεωρητής της Ε.Τ.Ε. Αύγουστος Νυδριώτης επεσήμαινε χαρακτηριστικά: *«Περιφέρεια άγονος με μικράν γεωργικήν παραγωγήν. Κτηνοτροφία και βιομηχανία ασήμαντοι. Το εισαγωγικό εμπόριον, όπερ ανέκαθεν ελαχίστην παρουσίαζε δραστηριότητα, ήδη αδρανεί τελείως, των κατοίκων προμηθευομένων τα βασικά προϊόντα διατροφής εκ των κρατικών διανομών, τα δε είδη ιματισμού εξ αποστολών των εν τη αλλοδαπή συγγενών των. Το εξαγωγικόν εμπόριον περιορίζεται εις την πώλησιν μικροποσοτήτων κυρίως ελαίου και αμυγδάλων»*¹⁵.

Η επέκταση της Εθνικής Τράπεζας στα Επάνησα και η δραστηριότητά της στα Κύθηρα

Στις αρχές του 20ού αιώνα, σε μια ευνοϊκή συγκυρία για τον χρηματοπιστωτικό τομέα, η Εθνική Τράπεζα εξέρχεται ενισχυμένη μέσω των διαδικασιών του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, συγκροτώντας έναν πανίσχυρο θεσμό στο οικονομικό και πολιτικό σύστημα της χώρας, ο οποίος μετασχηματίζεται με γοργούς ρυθμούς για να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις νέες πραγματικότητες της ελληνικής οικονομίας.

Με περιορισμένο σημαντικά το βάρος του δημόσιου χρέους στο ενεργητικό της και με αυξημένη πλέον ρευστότητα είναι σε θέση να διαθέσει περισσώτερους πόρους για τη χρηματοδότηση της οικονομίας, να ολοκληρώσει την

15. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Β6, *Περίληψεις εκθέσεων επιθεωρηθέντων υποκαταστημάτων κατά το έτος 1949*, έκθεση Υπ/τος Κυθήρων, 13.8.1949.

οικονομική ενοποίηση της ελληνικής περιφέρειας, να παρέμβει δυναμικά στην αγορά εξωτερικού συναλλάγματος, να επιβάλει το τραπεζογραμματίό της και να ανταγωνιστεί σε όλους τους τομείς τις άλλες εμπορικές τράπεζες¹⁶.

Στο πλαίσιο αυτό, το 1905, μετά από σαράντα πέντε χρόνων προσπάθειες, θα επιτύχει να εγκατασταθεί στον επτανησιακό χώρο¹⁷. Με αντάλλαγμα όμως την απόκτηση, από το 1920, του αποκλειστικού προνομίου κυκλοφορίας του τραπεζογραμματίου της σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, θα υποχρεωθεί να συστήσει υποκαταστήματα σε όλα τα νησιά του Ιονίου, ακόμη και στα λιγότερο προσοδοφόρα. Σύμφωνα λοιπόν με το νόμο ΒΩΞ'/17.3.1903¹⁸, που απορρέει από τη σύμβαση μεταξύ ελληνικού δημοσίου και Ε.Τ.Ε. της 28.2.1903, ιδρύονται το 1905 υποκαταστήματα στα έξι νησιά, αφού στη Λευκάδα λειτουργούσε ήδη μονάδα της Τράπεζας από τον Απρίλιο του 1900¹⁹.

Έτσι την 1 Ιουλίου 1905 εγκαινιάζουν τις εργασίες τους τα υποκατάστημα Κέρκυρας, Κεφαλλονιάς, Ζακύνθου και Κυθήρων, ενώ από τις 22 Οκτωβρίου 1905 θα λειτουργήσουν τα υποκαταστήματα Ιθάκης και Παξών²⁰.

Η εγκαθίδρυση μονάδων στις πρωτεύουσες όλων των νησιών αποτελεί σημαντικό βήμα επέκτασης της Εθνικής στη συγκεκριμένη αγροτική περιφέρεια, σε μια περίοδο γενικευμένης κρίσης όπου η γεωργική παραγωγή, η βιοτεχνία και το εμπόριο των Επτανήσων δοκιμάζονται σκληρά λόγω της χρόνιας σταφιδικής κρίσης, της μεγάλης πτώσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων, της αναθέρμανσης της τοκογλυφίας και της γενικότερης αποσύνθεσης των κοινωνικών και παραγωγικών δυνάμεων. Η Τράπεζα θα ενισχύσει την τοπική οικονομία, επεκτείνοντας τις βασικές εργασίες της: εμπορική και

16. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η μπελ επόκ του κεφαλαίου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α1: *Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα [1999], σσ. 319-320. Κώστας Π. Κωστής, με τη συνεργασία Γιώργου Κωστελένου, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 2003, σσ. 45-50, 72-73 κ.ά.

17. Μια πρώτη προσπάθεια εγκατάστασης υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε. στην Κέρκυρα (1872-1881) είχε εγκαταλειφθεί λόγω πενιχρών αποτελεσμάτων, βλ. *Ιωάννης Α. Βαλαωρίτης 1855-1914, ό.π.*, σσ. 50-51.

18. Βλ. ΦΕΚ Α' αρ. 45/ 17.3.1903, σσ. 101-104 και Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1903*, Αθήνα 1904, σσ. ε'-ιβ'.

19. Η ίδρυση υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στη Λευκάδα το 1900, σε ένα νησί όπου δεν είχε αναπτυχθεί η ανταγωνίστρια Ιονική, οφειλόταν σε πρωτοβουλία του Λευκαδίτη Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη, υποδιοικητή τότε της Ε.Τ.Ε.

20. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1ΣΥ1Β27, Ε.Τ.Ε., *Συλλογή των προς τα Υποκαταστήματα Εγκυκλίων του έτους 1905*, Αθήνα 1906.

αγροτική πίστη, τοκοχρεολυτικά δάνεια, χορηγήσεις σε δημόσιους και δημοτικούς φορείς.

Αυτή όμως η επέκταση διαφέρει από νησί σε νησί και έχει να κάνει με την υιοθέτηση συγκεκριμένων κριτηρίων, που συνδέονται με τις τοπικές οικονομικές και παραγωγικές ιδιομορφίες και τη συμπεριφορά των επιμέρους πελατών. Η παρουσία της θα συνδεθεί αναπόφευκτα με την υποχώρηση των τοκογλυφικών δικτύων, την αύξηση των εισροών χρήματος και τη μείωση του κόστους του στην περιοχή, την ενίσχυση της αγροτικής πίστης καθώς και τη στήριξη κάποιων αναπτυξιακών έργων που έχουν αναλάβει αυτήν την εποχή οι δήμοι και τα λιμενικά ταμεία των μεγαλύτερων νησιών (στρώση οδικών δικτύων, κατασκευή νέων λιμανιών ή διεύρυνση των παλαιών), αν και τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι και η Εθνική προσβλέπει όχι τόσο στον αγροτικό δανεισμό και την ενίσχυση εμπορών και παραγωγών, όσο στην αξιοποίηση του εκχρηματισμένου οικονομικού περιβάλλοντος (εμπορική-ναυτιλιακή κίνηση, εισροή στα νησιά μεγάλων ποσών μεταναστευτικών εμβασμάτων, υψηλές σχετικά καταθέσεις, αφθονία ξένου συναλλάγματος κ.λπ.), στη διακίνηση του τραπεζογραμματίου της και στον γενικότερο εκσυγχρονισμό των πιστωτικών σχέσεων.

Από την άλλη μεριά η ανταγωνίστρια Ιονική δεν έχει πλέον καμία διάθεση επέκτασης στην περιοχή, αφού βλέπει τα κέρδη της να μειώνονται και οι μεγάλες προοπτικές της να ανοίγονται ανατολικότερα, στην υπό βρετανική κατοχή Αίγυπτο.

Η μονάδα της Εθνικής στα Κύθηρα ιδρύεται την εποχή ακριβώς της υπερατλαντικής μεταναστευτικής άνθισης. Εδρεύει στη Χώρα του νησιού και από την αρχή διευθύνεται από τον Διονύσιο Γ. Καλούτση, μια σημαντική προσωπικότητα που επί είκοσι πέντε περίπου χρόνια σφράγισε με την παρουσία της το έργο του τοπικού υποκαταστήματος²¹.

Έντιμος, ευφυής και δραστήριος, καταγόμενος «εκ μιας των αρχαιοτέρων και καλλιτέρων οικογενειών της νήσου», με σπουδές στην Αθήνα και το Παρίσι, με πολιτική και κοινωνική δράση, αφού είχε εκλεγεί από τους συμπατριώτες του τέσσερις φορές βουλευτής λίγο πριν αναλάβει το υποκατάστημα της Τρά-

21. Τοποθετήθηκε διευθυντής του υποκαταστήματος τον Μάρτιο του 1905 και αποχώρησε, λόγω ορίου ηλικίας, τον Μάιο του 1929, βλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ40Υ48Φ130, *Τμήμα Δικαστικό, Εγγυήσεις Διαχειρίσεως, Διευθυντής Δ. Καλούτσης*. Μέχρι το 1940 τον διαδέχθηκαν οι Θάνος Ν. Μαλούχος (1929-1931), Νικόλαος Ν. Χρυσανθόπουλος (1931-1935), Διονύσιος Χ. Αρσένης (1935-1940) και Φώτιος Χαρ. Διαλέτος.

πεζας, έχοντας παράλληλα μια επιτυχημένη καριέρα στο ιατρικό επάγγελμα²², ως εκ τούτου τέλειος γνώστης προσώπων και πραγμάτων της περιφέρειάς του, κατάφερε με το αυξημένο κύρος του να συμβάλει σημαντικά στην οικονομική ενίσχυση του τόπου του. Οι αυστηροί μάλιστα επιθεωρητές της Τράπεζας του καταλογίζουν και ορισμένες υπηρεσιακές, τραπεζικές «παρεκκλίσεις»: για υπερβάσεις στις γεωργικές πιστώσεις, ανοχή στις καθυστερήσεις πληρωμής δόσεων των αγροτικών δανείων (φερέγγυων όμως πιστούχων), μη επιβάρυνσή τους με έξοδα κ.ά., συμπεριφορές που αναμφισβήτητα σχετίζονταν με τις καλές του προθέσεις, τα συναλλακτικά ήθη και την ψυχολογία των συμπατριωτών του.

Η μεγάλη αρχοντική οικία του Διον. Καλούτση στο Μέσα Βούργο, δίπλα στο κάστρο της Χώρας, νοικιάζεται από την Εθνική για να στεγάσει το υποκατάστημα²³, ενώ το διευθυντή πλαισιώνει Συμβούλιο αποτελούμενο από τον

22. Ο Διονύσιος Γ. Καλούτσης (1862-1947) αναδείχθηκε βουλευτής Κυθήρων στις ιγ' -ιδ' βουλευτικές περιόδους (3.5.1892-22.12.1904), ενώ διετέλεσε και πρώτος πρόεδρος του «Κυθηραϊκού Συνδέσμου» (ιδρ. 1909), βλ. Βουλή των Ελλήνων, Δ/νση Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, *Μητρώο Πληρεξουσίων Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σσ. 114-115. Επίσης Διονύσιος Σ. Αλβανάκης, *Κυθηραϊκή Επετηρίς, ετήσιον Κυθηραϊκόν ημερολόγιον, ιστορικόν, στατιστικόν, θρησκευτικόν, κοινωνικόν κ.τ.λ., έτος Β', 1912-13*, Αθήνα-Κύθηρα 1913, σ. 81. Μιχαήλ Κ. Πετρόχειλος, *ό.π.*, σσ. 109-110, 116. Εμμ. Π. Καλλίγερος, *Κυθηραϊκά επώνυμα. Ιστορική, γεωγραφική και γλωσσική προσέγγιση*, Αθήνα 2002, σ. 277.

23. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, οπότε το υποκατάστημα μεταστεγάσθηκε στην οικία του γνωστού αρχαιολόγου Βαλέριου Στάη, κτίσμα του 1863 και σημερινό Ξενοδοχείο «Μαργαρίτα». Το κτήριο στην κεντρική πλατεία (Δημ. Στάη) της Χώρας του νησιού, που στεγάζει το σημερινό υποκατάστημα της Εθνικής, αγοράσθηκε από την Τράπεζα το 1939 αλλά χρησιμοποιήθηκε πολύ αργότερα για τις ανάγκες της τοπικής μονάδας της, από το 1958 και εξής. Πρόκειται για παλαιό, ιστορικό κτίσμα το οποίο ανεγέρθηκε με χρήματα του κληροδοτήματος Ανδρέα Συγγρού το 1907 για να στεγάσει το Δημοτικό Σχολείο Θηλέων Κυθήρων και από το 1929 το Μικτό Δημοτικό Σχολείο. Το 1939 χρησιμοποιήθηκε από την Οικονομική Εφορεία Κυθήρων, μέσα στον Πόλεμο από το Γυμνάσιο Κυθήρων και μεταπολεμικά, μέχρι το 1957, ως κρατικό νοσοκομείο. Ευχαριστώ την κυρία Ελένη Χάρου-Κορωναίου, φιλόλογο, υπεύθυνη του Τοπικού Ιστορικού Αρχείου Κυθήρων και τον κ. Δημήτριο Κοντραφούρη, υπάλληλο του υποκαταστήματος ΕΤΕ Κυθήρων, για τις παραπάνω χρήσιμες πληροφορίες. Την κ. Χάρου-Κορωναίου ευχαριστώ και για την ευγενική της χειρονομία να μου διαθέσει σπάνιο φωτογραφικό υλικό για το παλαιό προσωπικό του υποκαταστήματος.

νομικό σύμβουλο του υποκαταστήματος, έναν τοπικό συμβολαιογράφο και δύο-τρεις κτηματίες²⁴.

Για μια συνοπτική προσέγγιση της εξέλιξης των εργασιών της τοπικής μονάδας των Κυθήρων την περίοδο 1905-1939, παραθέτουμε ορισμένους χρήσιμους πίνακες με τα στοιχεία ενεργητικού και παθητικού όλων των υποκαταστημάτων της Εθνικής στα Επτάνησα (Πίνακες 2-7), στοιχεία τα οποία έχουν ληφθεί μέσα από τους ετήσιους ισολογισμούς της Τράπεζας. Στον Πίνακα 8 δίνονται ποσότητες και ποσοστά των συνολικών καταθέσεων που τηρούνταν στην Εθνική το 1927 και στα επτά νησιά σε σύγκριση και με τον πληθυσμό τους (βάση η απογραφή του 1928), δηλαδή ποσό καταθέσεων σε δραχμές ανά κάτοικο, ενώ στον Πίνακα 9 καταγράφονται αναλυτικά τα συνολικά αποτελέσματα του υποκαταστήματος Κυθήρων (χορηγήσεις, καταθέσεις, κέρδη-ζημίες) για όλη την εξεταζόμενη περίοδο, όπως αποτυπώνονται στις επίσημες εκθέσεις των επιθεωρητών της Ε.Τ.Ε.

24. Από τα μακροχρόνια μέλη του Συμβουλίου του Υποκαταστήματος αναφέρουμε τον νομικό σύμβουλο, δικηγόρο Ιερώνυμο Σ. Στάη (1905-1923) και τον κτηματία Αντώνιο Δ. Κασμάτη (1907-1923).

Πίνακας 7Α

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ - Πιστώσεις στα Επτάνησα το έτος 1927 (χιλιάδες δραχμές)

Εργασίες ενεργητικού (υπόλοιπα 31.12.1927)	Κέρκυρα	Κεφαλλονιά	Ζάκυνθος	Λευκάδα	Ιθάκη	Κύθηρα	Παξοί	Σύνολο
Προεξοφλήσεις	8.473	135	1.399	2.403	462	475	160	13.507
Χορηγήσεις σε γεωργούς & κτηματίες	6.297	95	1	693	1	5	57	7.149
Δάνεια και ανοικτοί λογαριασμοί επ' ενεχύρω χρη- ματοοργάνων	1.817	411	490	131	126	73	43	3.091
Δάνεια επ' ενεχύρω εμπορευμάτων	6.800	46	257	359	65	-	35	7.562
Χορηγήσεις σε συνεταιρισμούς	44.574	11	1.132	408	44	-	60	46.229
Σύνολο	67.961	698	3.279	3.994	698	553	355	77.538
Γενικό σύνολο λογ/μίων ισολογισμού	10.142.407							

Πίνακας 7Β

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ - Καταθέσεις στα Επτάνησα το έτος 1927 (χιλιάδες δραχμές)

Εργασίες παθητικού (υπόλοιπα 31.12.1927)	Κέρκυρα	Κεφαλλονιά	Ζάκυνθος	Λευκάδα	Ιθάκη	Κύθηρα	Παξοί	Σύνολο
Καταθέσεις όψεως σε τραπεζογραμματία	12.797	10.545	9.405	6.709	2.275	1.600	344	43.675
Καταθέσεις ταμειωτηρίου	9.347	12.056	13.815	6.793	5.400	6.386	1.963	55.760
Καταθέσεις όψεως σε χρυσό, συνάλλαγμα, ξένα τραπ/για κ.λπ.	656	810	916	334	772	342	52	3.882
Σύνολο	22.800	23.411	24.136	13.836	8.447	8.328	2.359	103.317
Γενικό σύνολο λογ/μίων ισολογισμού	10.142.407							

Πηγή: Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ4Υ1, Απολογισμοί ΕΤΕ των ετών 1906, 1909, 1914, 1918, 1921 και 1927. Σημείωση: Στους ισολογισμούς της Ε.Τ.Ε. μέχρι το 1919 αναγράφονται τα ετήσια ποσά των χορηγήσεων και των καταθέσεων των μονάδων, την περίοδο 1920-27 μόνο τα λογιστικά υπόλοιπα του τέλους του έτους, ενώ από το 1928 και στο εξής δεν καταχωρίζονται πλέον αναλυτικά τα αποτελέσματα των υποκαταστημάτων της Τράπεζας.

Πίνακας 8**ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

Ποσότητα καταθέσεων στα Επτάνησα το έτος 1927

(δραχμές ανά κάτοικο, σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού του 1928)

Νησί	Καταθέσεις στην Ε.Τ.Ε. (σε χιλ. δραχμές)	Ποσο- στό %	Πλη- θυσμός 1928	Ποσο- στό %	Σύνολο καταθέσεων ανά κάτοικο σε δραχμές
Κέρκυρα	22.800	22,00	103.214	41,20	221
Κεφαλονιά	23.411	22,70	57.578	23,00	407
Ζάκυνθος	24.136	23,40	40.492	16,15	596
Λευκάδα	13.836	13,40	28.331	11,30	488
Ιθάκη	8.447	8,20	8.836	3,50	956
Κύθηρα	8.328	8,00	9.092	3,65	916
Παξοί	2.359	2,30	3.037	1,20	777
Σύνολο Επτανήσου	103.317	100,00	250.580	100,00	412

Πηγές: Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ4Υ1, Απολογισμοί. Απολογισμός ΕΤΕ του έτους 1927. Μιχαήλ Χουλιαράκης, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971, τόμ. Α', μέρος Ι, Αθήνα 1973, σ. xxxv και υπολογισμοί δικοί μας.

Πίνακας 9**ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

Εξέλιξη τοποθετήσεων και καταθέσεων στα Κύθηρα την περίοδο 1906-1939

(χιλιάδες δραχμές)

ΕΤΟΣ	ΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ	ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ	ΚΕΡΔΗ-ΖΗΜΙΕΣ
1906	57	19	
1909	143	50	
1914	162	129	
1918	190	728	8
1919	136	944	7
1920	242	1.296	14
1921	128	2.131	18
1922	414	2.403	29
1923	526		36
1924	402	2.856	
1927	291	8.000	
1929		18.441	
1930	400	22.160	

1931		24.471	
1933	1.872	45.850	-1.021
1934	4.212	48.714	-1.110
1936		50.521	-1.178
1937	5.655	52.575	-1.179
1938	7.770	53.042	-1.246
1939 (α' εξάμ.)	4.942	54.753	

Πηγή: Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ4Υ1, Απολογισμοί. Απολογισμοί ΕΤΕ των ετών 1906, 1909, 1914 και 1921. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2, φάκ. 46, 59, 66, 69, 74, 85, 110, 135, Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων, Υποκατάστημα Κύθινων, των ετών 1911, 1921, 1923, 1924, 1927, 1931, 1935, 1939.

Από τα παραπάνω συλλεγμένα στοιχεία συμπεραίνουμε:

Οι εργασίες ενεργητικού του υποκαταστήματος παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα: οι εμπορικές προεξοφλήσεις κυμαίνονται μεταξύ 0,5% και 2% των συνολικών προεξοφλήσεων της Ε.Τ.Ε. στα Επτάνησα, ενώ οι μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες τοποθετήσεις, οι χορηγήσεις δηλαδή προς τους γεωργοκτηματίες μεταξύ 1 και 15%. Γενικά οι τοποθετήσεις της Τράπεζας στο νησί δεν ξεπέρασαν ποτέ το 3% των συνολικών πιστώσεων που διατέθηκαν στα Επτάνησα αυτήν την περίοδο, σε έναν πληθυσμό που αντιπροσώπευε κατά μέσον όρο το 5% των Ιόνιων νησιών.

Το ποσοστό αυτό μάλιστα ξεκίνησε από πολύ χαμηλότερα ποσοστά, γύρω στο 0,6% και, μετά από μια περίοδο ανόδου, από το 1920 και εξής καθηλώθηκε στο 0,5%, σε «αναξίας λόγου τοποθετήσεις». Το 1927, με βάση τα στοιχεία των απολογισμών της Ε.Τ.Ε. η Κεφαλλονιά μαζί με τα Κύθηρα έχουν τις χαμηλότερες τοποθετήσεις ανά κάτοικο (12 και 61 δρχ. αντίστοιχα).

Καμία κίνηση δεν παρατηρείται στο υποκατάστημα για δάνεια σε δήμους, λιμενικά ταμεία, νομικά πρόσωπα κ.λπ., λογαριασμός που την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα παρουσιάζει στα Επτάνησα αξιοσημείωτη κίνηση (περίπου 5 εκατομμύρια δρχ.), ή χορηγήσεις προς αγροτικούς συνεταιρισμούς, μετά το 1915, αφού στα Κύθηρα, λόγω των μικρών καλλιεργητικών αναγκών των κατοίκων, δεν αναπτύχθηκε η συνεταιριστική ιδέα²⁵.

25. Ο πρώτος (προμηθευτικός) συνεταιρισμός του νησιού στο Λειβάδι, το 1915, δεν πρόκοψε, ενώ πολύ αργότερα, το 1937, ιδρύθηκε ο Ελαιουργικός Συνεταιρισμός Καρβουνάδων. Τον Μεσοπόλεμο η Ε.Τ.Ε. προώθησε το μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών της πιστώσεων προς τους αγροτικούς συνεταιρισμούς λόγω της ασφάλειας που της παρείχε το υιοθετηθέν σύστημα της αλληλέγγυας ευθύνης των συνεταιρισμένων αγροτών. Αναφέρουμε ενδεικτικά

Οι εργασίες παθητικού του υποκαταστήματος (καταθέσεις όψεως, ταμειυτηρίου, συναλλάγματος, προθεσμίας) σημειώνουν αύξουσα τάση, από 2,2% στο σύνολο των Επτανήσων το 1906, ξεπερνούν το 8% το 1927²⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την πρώτη δεκαετία λειτουργίας της τοπικής μονάδας, το συνολικό ποσό των κατατεθειμένων κεφαλαίων ξεπερνά το αντίστοιχο ποσό των χορηγήσεων· το 1918 οι καταθέσεις είναι σχεδόν τετραπλάσιες των τοποθετήσεων για να φθάσουν, λίγο πριν από την οικονομική κρίση, στις 54 φορές πάνω από το ποσό των χορηγηθέντων από το υποκατάστημα κεφαλαίων. Οι καταθέσεις ταμειυτηρίου τη δεκαετία του 1920 κυμαίνονται στο 11,5-12,5% του συνόλου της περιφέρειας, ενώ το 1921 οι Κυθήριοι κατέχουν πάνω από το 10,3% των εντόκων γραμματίων Εθνικής Αμύνης που αγοράσθηκαν, μέσω της Εθνικής Τράπεζας, στα Ιόνια νησιά (βλ. Πίνακα 10). Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1927 από όλα τα Επτάνησα η Ιθάκη και τα Κύθηρα έχουν τις υψηλότερες καταθέσεις στην Ε.Τ.Ε. ανά κάτοικο (956 και 916 δρχ. αντίστοιχα, βλ. Πίνακα 9).

Οι μεσολαβητικές εργασίες (μεταφορές κεφαλαίων, πληρωμή επιταγών συναλλάγματος, διάθεση τίτλων του δημοσίου, δραχμοποίηση ξένων νομισμάτων κ.ά.) σημειώνουν όλα αυτά τα χρόνια αξιόλογη κίνηση, αν και μετά τη μεγάλη οικονομική κρίση οι έντονοι ρυθμοί τους πέφτουν.

Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι μετά το 1929 το τοπικό υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. αντιπροσωπεύει και την Αγροτική Τράπεζα στο νησί μέχρι το 1950.

ότι το 1927 το 60% περίπου των πιστώσεων της Εθνικής στα Επτάνησα αφορούσε χορηγήσεις σε συνεταιρισμούς, κυρίως της Κέρκυρας.

26. Οι αυξημένες εργασίες παθητικού σχετίζονται άμεσα, όπως τονίστηκε πριν, με τις εισροές των μεταναστών. Κατά μία πληροφορία, μόνο τα πρώτα χρόνια του 20ού αι. οι παλιννοστούντες Τσιριγώτες έφεραν μαζί τους περιουσία αξίας τουλάχιστον 25-30.000 δρχ. ο καθένας, βλ. Γεώργιος Σ. Τσαμπηράς, «Η μετανάστευσις εν Κυθήροις», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου* (20-22 Μαΐου 1914) και αι εν αυτώ ανακοινώσεις, Αθήνα 1915, σ. 107.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Διατεθέντα έντοκα γραμμάτια Εθνικής Αμύνης στα Επτάνησα την περίοδο 1918-1926 (χιλιάδες δραχμές)

Κατάστημα Ε.Τ.Ε.	1918 & 1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	Σύνολο
Κέρκυρα	3.588	850	2.802	3.271	15.477	24.804	32.772	734	84.298
Κεφαλλονιά	279	444	1.181	2.271	7.989	29.704	46.201	469	88.538
Ζάκυνθος	1.843	4.759	6.419	8.416	16.031	28.537	29.002	2.271	97.278
Λευκάδα	316	834	542	986	2.640	7.566	5.646	557	19.087
Ιθάκη	269	988	3.650	6.542	8.215	11.516	12.172	829	44.181
Κύθηρα	112	697	1.741	2.254	5.705	7.822	8.199	290	26.820
Παζοί	71	281	483	878	1.646	1.690	2.915	127	8.091
Σύνολο Επτανήσου	6.478	8.853	16.818	24.618	57.703	111.639	136.907	5.277	368.293
Γενικό σύνολο σε όλα τα κατα- στήματα της Ε.Τ.Ε. στη χώρα	153.388	151.260	281.535	454.108	1.069.632	2.472.190	1.536.943	78.989	6.198.045

Πηγή: Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ4Υ1, Απολογισμοί Ε.Τ.Ε. των ετών 1921-1926.

Οι παράγοντες που συνδέονται με τις συγκεκριμένες εξελίξεις των προηγούμενων μεγεθών είναι πολλαπλοί, ενώ για τις τοποθετήσεις του υποκαταστήματος ασήμαντο ρόλο άσκησαν οι όποιες καθυστερήσεις των εμπορικών προεξοφλήσεων ή των αγροτικών χορηγήσεων καθώς και οι προβλέψεις για την επόμενη σοδειά.

Προς το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα αρκετές οικογένειες του νησιού, έχοντας εξασφαλίσει μια σχετικά άνετη διαβίωση από τις έντοκες τοποθετήσεις και λοιπές προσόδους των χρηματικών πλεονασμάτων που απεκόμιζαν με τη σκληρή εργασία των μελών τους στην Αμερική και την Αυστραλία, με την επιθυμία «δημιουργίας ησυχωτέρας και υπό καλλιτέρους όρους ζωής», εγκαταλείπουν τη συστηματική καλλιέργεια της γης τους, προτιμώντας «ερασιτεχνικώς και μόνον διά την κατά το δυνατόν πλήρωσιν των οικογενειακών αναγκών ν' ασχολούνται εις ταύτην»²⁷.

Στα αργούντα συσσωρευμένα κεφάλαια και την αυξημένη ρευστότητα στο νησί οφείλεται κατά μεγάλο μέρος και η μικρή απορροφητικότητα των γεωργικών τοποθετήσεων του τοπικού υποκαταστήματος της Ε.Τ.Ε.²⁸, που αντιμετωπίζει πλέον και ιδιώτες ανταγωνιστές λόγω των αυξημένων επιτοκίων. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι το 1921 ο εγκεκριμένος πιστωτικός κατάλογος του υποκαταστήματος, που αφορούσε τους εμπόρους των Κυθήρων, περιελάμβανε 38 πιστούχους με συνολικό περιθώριο πιστώσεων 618.000 δρχ., από το οποίο είχαν απορροφηθεί 167.000 δρχ., δηλαδή μόνο το 27%.

Στον αντίστοιχο κατάλογο των γεωργοκτηματιών η κατάσταση ήταν χειρότερη: ενώ αναφέρονταν 1.136 πιστούχοι δικαιούχοι συνολικών πιστώσεων ύψους 807.700 δρχ., τα χορηγηθέντα ποσά περιορίζονταν στις 42.738 δρχ., μόλις δηλαδή στο 5,3% των προς διάθεση πιστώσεων. Το 1923 επίσης από το συνολικό εγκεκριμένο ποσό των 714.000 δρχ. για το εμπόριο είχαν διατεθεί σε

27. Βλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ66, ό.π.

28. Χωρίς να υποτιμούμε κι άλλους «ιστορικούς» παράγοντες, όπως οι παραδοσιακοί δεσμοί των χωρικών με τους μεγαλοκτηματίες και εμπόρους τοκιστές του νησιού, η ασάφεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των κτημάτων που θα υποθηκεύονταν για τη ασφάλεια του δανείου, οι αποστάσεις και οι δυσκολίες μετακίνησης προς τη Χώρα, οι φόβοι και η διστακτικότητα του αγροτικού στοιχείου να εμπλακεί στον επίσημο «γραφειοκρατικό» τραπεζικό δανεισμό κ.ά.

εμπόρους πιστούχους 221.000 δρχ. ενώ στους γεωργοκτηματίες μόνον 24.000 δρχ. από τα περιθώρια των 730.000 δρχ.²⁹.

«Είναι γεγονός, γράφει στην έκθεσή του ο επιθεωρητής της Ε.Τ.Ε. Ν. Δρεπανόπουλος, ότι η δυσαναλογία μεταξύ των εγκεκριμένων πιστώσεων και των σημερινών χορηγήσεων δέον ν' αποδοθή εις το ότι τόσοι οι έμποροι όσον και [οι] γεωργοκτηματίαι, ιδίως ούτοι, δεν προσέρχονται ίνα δανεισθώσι λόγω της οικονομικής των ευρωστίας ήτις καλύπτει τελείως τας περιορισμένας ανάγκας του μικρού άλλως τε κύκλου των εργασιών των. Πλην τούτου και όταν εξααιρετικά περιπτώσεις ταμειακής δυσχερείας παρουσιασθώσιν διά τινας λόγω αγοράς κτημάτων ή εντατικωτέρας καλλιιεργείας, το δεύτερον σπανίως μέχρι τούδε από του 1911 και εντεύθεν συνέβη, αύται καλύπτονται διά δανείων εκ μέρους ευπόρων χωρικών δανειζόντων εν μιά υπογραφή και τόκω 5 έως 6% ετησίως...»³⁰

Στις εκθέσεις των επιθεωρητών διαφαίνεται η αγωνία τους πώς η Τράπεζα θα ανταποκριθεί πληρέστερα στις πραγματικές ανάγκες της τοπικής οικονομίας και στην πιστοληπτική ικανότητα των παραγωγών της περιοχής, π.χ. με την ανανέωση των πιστωτικών καταλόγων, ώστε στη δύσκολη αυτή φάση «να μην παύση έστω και ο σπάνιος συγχρωτισμός των αγροτών προς το Υπ/μα». Υπολογίζουν στην αναβάθμιση του πιστωτικού ρόλου της τοπικής μονάδας έστω συγκυριακά, αφού διαβλέπουν ότι ακόμη και οι εύποροι αγρότες, λόγω της επένδυσης των πλεονασμάτων τους σε προθεσμιακούς τίτλους, θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν πρόσκαιρα προβλήματα ρευστότητας³¹.

Από τα παραπάνω αποδεικνύεται ότι ορισμένες φορές στο επίπεδο του μικρού γεωγραφικού χώρου δεν υπάρχει διστακτικότητα, άρνηση ή αδυναμία

29. Η συσσώρευση χρήματος, το αδιέξοδο της επένδυσής του στο στενό παραγωγικό περιβάλλον του νησιού και η αποχή των κατοίκων από τον τραπεζικό δανεισμό αναγκάζει τους επιθεωρητές να μιλούν για «νέκρωση των τοποθετήσεων της αγροτικής πίστωσης» στα Κύθηρα. Η κατάσταση δεν θα βελτιωθεί μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου. Το 1939 στους πιστωτικούς καταλόγους των δύο μονάδων της Ε.Τ.Ε. στο νησί καταγράφονται 102 μόνον πιστούχοι με περιθώρια 2.823.000 δρχ. συνολικά. Βλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ135, *Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων*, Έκθεση του επιθεωρητή Κυθήρων Αλβέρτου Τσακωνόπουλου, 15.7.1939.

30. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ66, ό.π.

31. Πρβλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ69, *Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων*, Έκθεση του επιθεωρητή Κυθήρων Ν. Δρεπανόπουλου, 5.7.1924.

της Τράπεζας να διαθέσει πόρους, λόγω της μεγάλης απορρόφησής τους από το ελληνικό δημόσιο, όπως έχει γραφεί από μερικούς μελετητές³².

Έτσι από το 1918 περίπου το τοπικό υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας σταδιακά μετατρέπεται σε μονάδα παθητικών εργασιών (καταθέσεων), αποκομίζοντας κέρδη σχεδόν αποκλειστικά από ορισμένες μεσολαβητικές εργασίες όπως πληρωμή επιταγών εξωτερικού, μεταφορές κεφαλαίων, αγορά ξένου συναλλάγματος κ.λπ.

Οι Κυθήριοι μετανάστες, εκμεταλλευόμενοι την άνοδο της τιμής του εξωτερικού συναλλάγματος, μετατρέπουν τις οικονομίες τους σε δραχμές και καταθέτουν σημαντικά ποσά στις μονάδες και τους αντιπροσώπους των τραπεζών στο νησί. Ένα αξιόλογο τμήμα των πόρων αυτών δεν εισέρχεται στο νησί, αφού κατατίθεται σε τράπεζες στην πρωτεύουσα ή τοποθετείται σε αγορές ακινήτων στην Αθήνα και τον Πειραιά. Δεν αποκλείεται ακόμη ένα ποσό να αποθησαυρίζεται από τους χωρικούς και να τίθεται εκτός οικονομικής κυκλοφορίας.

Το 1923 όμως τα αθρόα εμβάσματα από το εξωτερικό, οι δραχμοποιήσεις και οι πληρωμές εντολών, τα ανοίγματα νέων λογαριασμών καταθέσεων, οι μεταφορές κεφαλαίων, οι αγορές τίτλων του δημοσίου, οι αποδόσεις τόκων, μερισμάτων κ.λπ. αυξάνουν σε τέτοιο βαθμό την κίνηση των εργασιών του υποκαταστήματος που ορισμένες φορές υποχρεώνουν τον διευθυντή και τους δύο υπαλλήλους να διενεργούν συναλλαγές μέχρι τις 9 το βράδυ³³. Η Τράπεζα

32. Πρβλ. Κώστας Κωστής-Βάσιος Τσοκόπουλος, *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Αθήνα 1988, σσ. 60, 75 κ.ά. Βέβαια σε γενικότερη κλίμακα τα μεγάλα κεφάλαια που δέσμευε η Εθνική Τράπεζα σε πιστώσεις υπέρ του Ελληνικού Δημοσίου, σε ορισμένες κρίσιμες φάσεις της εθνικής οικονομίας για τη στήριξη της δραχμής, πολλές φορές δεν της επέτρεπαν να επεκτείνεται όσο θα επιθυμούσε σε μακροπρόθεσμες τοποθετήσεις προς τον ιδιωτικό τομέα. Α.χ. την πενταετία 1922-1926 η Ε.Τ.Ε., για να συμβάλει στην επάνοδο της χώρας στον ομαλό πολιτικό και οικονομικό βίο, είχε ακινητοποιήσει υπέρ του Δημοσίου, υπό μορφή προσωρινών προκαταβολών, βραχυπρόθεσμων δανείων και πληρωμών ληξάντων εντόκων γραμματίων, ποσό 1.594.000.000 δρχ. Τη δεκαετία του 1930 το επενδυμένο από την Τράπεζα ποσό σε ομολογίες εθνικών δανείων και εντόκων γραμματίων του δημοσίου αυξήθηκε περαιτέρω, για να ανέλθει, το 1939, στα 2.879.116.000 δρχ. Βλ. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, *Απολογισμός του έτους 1927*, Αθήνα 1928, σ. xxii και *Απολογισμός του έτους 1939*, Αθήνα 1940, πίναξ Α'.

33. «*Σήμερα δεν υπάρχει Κυθήριος είτε εν τη γενετήρα διαμένων είτε εν Αμερική ή Αυστραλία, όστις να μη έχη κεφάλαια μικρά ή μεγάλα κατατεθειμένα παρ' αυτώ*» (ενν. το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε.), γράφει ο Σπύρος Στάθης στο πολύτιμο «ετήσιο» περιοδικό του *Κυθηραϊκή Επιθεώρησης*, ο οποίος υπολογίζει τις αποταμιεύσεις των συμπατριωτών του στην Εθνική

Αθηνών, η πρώτη μεγάλη τράπεζα καταθέσεων που προσέλκυε πανελλαδικά μεγάλο μέρος των ιδιωτικών καταθέσεων, συμπεριλαμβανομένων και των μεταναστευτικών πλεονασμάτων, αναδεικνύεται ο μεγάλος ανταγωνιστής της Εθνικής στο νησί μετά το 1924, όταν ιδρύει πρακτορείο στον Ποταμό. Διαθέτει μάλιστα ένα συγκριτικό πλεονέκτημα, τη μονάδα της στις Η.Π.Α. από το 1920, διατηρώντας έτσι στενότερους δεσμούς με τους εκεί Έλληνες μετανάστες.

Αλλά μέχρι το 1931 το τοπικό υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. καταφέρνει να τριπλασιάσει τις καταθέσεις του σε ξένο και εγχώριο νόμισμα· στο γεγονός συνετέλεσε και η πτώση των τραπεζών Αγγλοαμερικανικής και Θεσσαλίας το 1929, ενώ το νεοϊδρυθέν πρακτορείο της Ε.Τ.Ε. στον Ποταμό συνέβαλε σε περαιτέρω συγκέντρωση των ιδιωτικών καταθέσεων³⁴, με αποτέλεσμα το 1935 η Εθνική να συγκεντρώνει περί τα 49,5 εκατομμύρια δραχμές, ποσοστό 70,7% των συνολικών καταθέσεων του νησιού που υπολογίζονταν σε 70 περίπου εκατομμύρια με τα υπόλοιπα κατατεθειμένα στην Τράπεζα Αθηνών και το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο.

Τότε έχουμε την κορύφωση της οικονομικής ευφορίας του νησιού («η καλύτερα μέχρι τότε οικονομική περίοδος»), με αξιόλογη συσσώρευση πόρων, δυστυχώς ανενεργών για το ίδιο το νησί³⁵.

Η αγορά συναλλάγματος επίσης παρουσιάζει αξιόλογη κίνηση. Στην αρχή ελέγχεται σε μεγάλο μέρος της από το τοπικό υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε., αργότερα με την αύξηση των εισροών στο νησί, τη γενικότερη νομισματική αστάθεια της χώρας και τη ραγδαία άνοδο της τιμής του εξωτερικού συναλλάγματος εμπορικοί αντιπρόσωποι των τραπεζών American Express, Εμπορικής, Βιο-

ως εξής: καταθέσεις σε πρώτη ζήτηση 4 εκατομμύρια δρχ., προθεσμιακές 10 εκατομ. δρχ., έντοκα γραμμάτια Εθνικής Αμύνης 6 εκατομ. δρχ., ομολογίες εθνικών δανείων 15 εκατ. δρχ., βλ. *Κυθηραϊκή Επιθεώρησις*, έτος Α', Αθήνα 1923, σσ. 171-172.

Την εποχή αυτή η φορολόγηση των τόκων των καταθέσεων είχε στρέψει πολλούς κατοίκους σε επένδυση των διαθεσίμων τους σε έντοκα γραμμάτια του δημοσίου ή σε ομολογίες εθνικών δανείων που είχαν μεγαλύτερη απόδοση.

34. Η μικρή μονάδα της Εθνικής στον Ποταμό Κυθήρων ξεκινάει τις εργασίες της, τον Ιούλιο του 1932, ως «ανταπόκριση» στην αρχή με διευθυντή τον Ιωάννη Γ. Πορφύρη. Τον Οκτώβριο του επόμενου έτους θα μετεξελιχθεί σε πρακτορείο εξαρτώμενο από το υποκατάστημα της Χώρας.

35. Κατά μια άλλη, υπερτιμημένη κατά τη γνώμη μας, μαρτυρία, στις μονάδες των τραπεζών στο νησί υπήρχαν τότε κεφάλαια σε καταθέσεις γύρω στα 120 εκατομμύρια δραχμές ή 300 χιλιάδες χρυσές λίρες. Βλ. Ιωάννης Π. Κασιμάτης, *ό.π.*, σ. 202.

μηχανίας, Λαϊκής, Αγγλοαμερικανικής, Θεσσαλίας, Εθνικής Οικονομίας και διάφοροι κεφαλαιούχοι κερδοσκόποι που προσφέρουν καλύτερες τιμές, αλλά κυρίως η παρέμβαση της Τράπεζας Αθηνών, περιορίζουν τα έσοδα της Εθνικής στο προσοδοφόρο αυτό πεδίο.

Μάλιστα τα πρακτορεία της Αθηνών και της Αγγλοαμερικανικής στον Ποταμό –που στο μεταξύ είχε αναδειχθεί στο μεγαλύτερο εμπορικό κέντρο του νησιού λόγω της θέσης του, της κυριακάτικης του εμποροπανήγυρης και της γειτνιάσής του με τον όρμο της Αγίας Πελαγίας, όπου προσέγγιζαν τα ατμόπλοια της γραμμής Γυθείου - Καλαμάτας, ενώ η Χώρα σταδιακά παρήκμαζε– προσελκύουν τις περισσότερες καταθέσεις σε συνάλλαγμα, αφού έχουν τη δυνατότητα να το στέλνουν στο εξωτερικό, ενώ το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. δεν μπορεί να εκδίδει επιταγές «επί του εξωτερικού».

Η κρίση της ελληνικής οικονομίας το 1922-26 με την υποτίμηση της δραχμής καθώς και η κερδοσκοπική δράση με το συνάλλαγμα των μικρών τραπεζών του Μεσοπολέμου δεν αφήνουν ανεπηρέαστη και τη μικρή αγορά των Κυθήρων, αφού οι καταθέσεις και οι λοιπές επενδύσεις σε δραχμές χάνουν σημαντικό μέρος της αξίας τους. Το ίδιο φαινόμενο θα επαναληφθεί με μεγαλύτερη ένταση στα πρώτα χρόνια μετά την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929. Αρκετοί κάτοικοι του νησιού είδαν τότε τις αποταμιεύσεις τους να εξανεμίζονται με τη χρεοκοπία των τραπεζών Αγγλοαμερικανικής (1924-1929) και Θεσσαλίας (1922-1929). Κατά μία πληροφορία, μόνον από την κατάρρευση της Αγγλοαμερικανικής απωλέσθηκαν καταθέσεις των κατοίκων ύψους 5 εκατομμυρίων δρχ. ή 12.500 χρυσών λιρών³⁶.

Τα παραπάνω γεγονότα, όπως και η εμπλοκή της Ε.Τ.Ε. στον δημόσιο δανεισμό, στην αποζημίωση των δικαιούχων προσφύγων και τον επισιτισμό του πληθυσμού της επαρχίας αύξησαν την εμπιστοσύνη του τοπικού στοιχείου στη «συντηρητική» αλλά σταθερή και ασφαλή Εθνική Τράπεζα, στυλοβάτη του τραπεζικού μας συστήματος και οιονεί θεματοφύλακα της εθνικής οικονομίας.

Οι καταθέσεις και η αγορά τίτλων και συναλλάγματος θα παρουσιάζουν αυξημένη κίνηση μέχρι τον Πόλεμο. Το 1938 οι συνολικές πιστώσεις του υποκαταστήματος προς την τοπική οικονομία θα φθάσουν τα 7,8 εκατομμύρια δραχμές περίπου, οι μεσολαβητικές εργασίες (αξίες προς είσπραξη, επιταγές-εντολές, αγοραπωλησία συναλλάγματος) τα 29,1 εκατομμύρια δρχ. συν

36. Ιωάννης Π. Κασιμάτης, *ό.π.*, σ. 201.

18.784 λίρες Μ. Βρετανίας, ενώ οι συνολικές καταθέσεις θα ανέλθουν στα 53 εκατομμύρια δραχμές³⁷.

Κλείνουμε με το γενικό συμπέρασμα ότι αναμφισβήτητα η παρουσία της Εθνικής Τράπεζας στα Κύθηρα συνέβαλε στον εκσυγχρονισμό των πιστωτικών δομών, στη διεύρυνση του εμπορίου και της νομισματικής κυκλοφορίας και στη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη του νησιού κατά τα πρώτα δέκα χρόνια λειτουργίας του τοπικού υποκαταστήματος, παρά τη σχετικά περιορισμένη χρηματοδότηση του παραγωγικού τομέα της γεωργίας. Στη συνέχεια επιδόθηκε κυρίως στην αξιοποίηση των συγκεντρωμένων αργούντων κεφαλαίων από το μεταναστευτικό συνάλλαγμα και στην περαιτέρω ενσωμάτωσή τους στην οικονομική κυκλοφορία, στηρίζοντας τις αποταμιευτικές κινήσεις των κατοίκων και την επενδυτική τους διάθεση σε χρεόγραφα του ελληνικού δημοσίου. Έτσι η μονάδα στην πρωτεύουσα του νησιού, μαζί με το πρακτορείο στον Ποταμό από το 1932, από παραγωγική σταδιακά μετατρέπεται σε κατάσταση καταθέσεων «εξυπηρετήσεως κεφαλαίων απεχόντων από δραστηριώτερας και ωφελιμοτέρας διά την κοινωνίαν ενεργείας», διοχετεύοντας έξω από το νησί το χρήσιμο αυτό περίσσειμα από την εργασία των μεταναστών Κυθηρίων στην ενίσχυση άλλων χρηματοδοτικών, αναπτυξιακών προγραμμάτων της Τράπεζας προς το γενικότερο όφελος της εθνικής οικονομίας.

SUMMARY

Economy and Banking strategies in Ionian Islands. The activity of National Bank of Greece in Cythera during the first forty years of 20th century

Cythera (Cerigo) is a small, mountainous island located in the southern part of Ionian Sea, between Peloponnesos and Crete. In 19th century, due to the absence of a safe port, the nearly infertile soil which could offer only a poor crop, the little population and the limited commercial activity, there were no banks on the island. All credit works and the usurious money-lending activities were controlled by the local merchants and landlords.

37. Βλ. Ι.Α./Ε.Τ.Ε., Α1Σ29Υ2Φ135, ό.π.

The whole produce of the island (barley and grain crop, olive oil, grapes, wine, fruits, cheese, honey etc) was barely enough to feed the islanders and the only export article was a small portion of olive oil. As a consequence of this, most of the local population emigrated to the United States and to Australia towards the late 19th century-early 20th century.

In 1905 National Bank of Greece, the greatest bank in the Country, founded branches on all the seven islands of Ionian Sea, including Cythera.

This paper looks into the economy and the production of Cythera in the context of Ionian Islands and goes on to examine the services of the local branch of National Bank of Greece, as well as its contribution to the economic growth of the island during the first four decades of the twentieth century, until the Second World War.

Ο Διονύσιος Γ. Καλούτσης (1862-1947), σημαντική προσωπικότητα του νησιού με πλούσια πολιτική και κοινωνική δράση. Γιατρός, βουλευτής κατά την περίοδο 1892-1904, υπήρξε ο πρώτος διευθυντής του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας Κυθήρων (1905-1929). ΓΑΚ-Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων.

Η παλαιά οικία Καλούτση στο μέσα μπούργο της Χώρας Κυθήρων, η οποία στέγαζε το τοπικό υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας κατά την περίοδο 1905-1930, όπως είναι σήμερα. Φωτ. Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, 2006.

Οι υπάλληλοι του υποκαταστήματος ΕΤΕ Κυθήρων το 1938 απαθανατίζονται στο Κάστρο της Χώρας, δίπλα στο αρχαίο λιοντάρι. Διακρίνονται από αριστερά, Διονύσιος Αρσένης (διευθυντής), Δημήτριος Αρώνης, άγνωστος και Θεόδωρος Αρώνης. ΓΑΚ-Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κυθήρων.